

YAZILIKAYA B ODASI GİRİŞİNDEKİ ASLAN DEMONLARININ İKONOĞRAFİK VE İKONOLOJİK DEĞERLENDİRMESİ

Ebru ORAL*

Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 72060 BATMAN

**e-mail: ebru.oral@batman.edu.tr*

Özet: “Demon” sözcüğü doğaüstü karışık varlıkları ifade etmek için kullanılmaktadır. Hitit tasvir sanatında ve yazılı belgelerinde demonlardan detaylı olarak bahsedilmektedir. Hitit toplumlarının dinsel inanışları hakkında en önemli bilgiler Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı’ndan gelmektedir. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı’nda batıdaki oda A odası, doğudaki oda ise B odası olarak tanımlanmaktadır. Yazılıkaya A odasında çeşitli tanrı ve tanrıçaların tören alayında betimlendiği görülmektedir. Bilim adamlarının görüşüne göre, Yazılıkaya A odası “ Yeni Yıl Şenlikleri’nin Evi” olarak tanımlanmaktadır. Yazılıkaya B odasında ise taş basamaklı girişin iki yanında aslan başlı, insan gövdeli ve kanatlı karşılıklı olarak betimlenmiş iki karışık varlık tasviri dikkat çekmektedir. Yazılıkaya B odasında betimlenen diğer kabartmalar arasında; on iki tanrı ve Yeraltı Dünyası Tanrısı Nergal tasvirleri gelmektedir. Yazılıkaya B odasının doğu kaya yüzünde ise Tanrı Sarrumma ve Kral IV. Tuthaliya kabartması görülmektedir. Yazılıkaya B odasının kralın ölü kültü için yapılmış bir ölü tapınağı olduğu düşünülmektedir. Yazılıkaya B odasında betimlenen aslan demonlarının yeraltı dünyası ile ilişkili karışık varlıklar olduğu düşünülmektedir. Yazılıkaya B odasında betimlenen Yeraltı Dünyası Tanrısı Nergal ve on iki tanrı kabartması da bu görüşü destekler niteliktedir. Güneş Tanrıçası’nın gün batımında yeraltı dünyasına indiğine inanıldığından aslan demonlarının Güneş Tanrıçası ile ilişkili karışık varlıklar olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yazılıkaya B Odası, Aslan Demonu, Yeraltı Dünyası, Güneş Tanrıçası, Ölü Kültü

ICONOGRAPHIC AND ICONOLOGIC EVALUATION OF THE LION DEMONS LOCATED AT THE YAZILIKAYA ROOM B ENTRANCE

Abstract: The word “demon” is used to represent mixed supernatural beings. Demons have been mentioned in detail in the Hittite depiction art forms and written records. The most crucial information on the religious believes of the Hittite societies come from the Yazilikaya open-air temple. The room that is located in the West of the Yazilikaya open-air temple is described as the Room A, while the room in the East is defined as Room B. In Room A, various gods and goddesses were described in procession. According to researchers, Room A of the Yazilikaya had been defined as the “ House of New Year’s Celebrations”. In room B entrance, which has stone stairs, two statues depicting lion headed, human bodied and winged mixed beings attract attention. The other glyphs that are described in Room B include twelve gods and god of underworld,

Nergal. At the east rock side of the Room B, glyphs of God Sarrumma and king IV. Tuthaliya are seen. It is thought that Room B is a temple of dead for the cult of the king. It is thought that the lion demons described in the Yazılıkaya Room B represent mixed beings that were linked with the underworld. These thoughts are supported by the presence of glymphs representing Underwold God Nergal and twelve gods. Because it is believed that the Godess of Sun had visited the underworld after the sundown, it is thought that the lion demons are mixed beings that are connected to the Godess of Sun.

Keywords: Yazılıkaya Room B, Lion demon, Underworld, Godess of Sun, Cult of death

1. GİRİŞ

Tarih öncesi dönemlerden itibaren farklı kültür bölgelerinde yaşayan çeşitli toplumların dini inanışlarının şekillenmesinde hayatın ve ölümün çok büyük bir etkisi olduğu bilinmektedir. Doğada ortaya çıkan birtakım anlaşılması güç olaylar, güçler ya da varlıklar insanları manevi düşüncelere sevk etmiştir.

Eskiçağ toplumlarının manevi dünyası çoğunlukla çok tanrılı din anlayışı çerçevesinde gelişmiştir. Bu anlayış zamanla insanların manevi dünyasında doğaüstü güçleri sembolize eden birtakım fantastik doğaüstü varlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tasvirli eserler üzerinde betimlenen ve eski dönemlere ait yazılı belgelerde sözü edilen, insan-hayvan karışımı varlıkların hem tanrıların kendilerine verdikleri görevleri yerine getirdikleri hem de insanların günlük hayatlarına etki ettikleri anlaşılmaktadır. Günümüzde bile modern bilimden uzak, geleneksel toplumlarda bu türden doğaüstü güçlerin, afet, savaş, hastalık, iyileşme, uğur, uğursuzluk gibi zararlı ve faydalı etkilere sahip oldukları düşüncesi halen yaşamaktadır.

Yunanca *daimon* kelimesinden gelen ve “cin, kötü ruh, şeytan” anlamında kullanılan demon sözcüğü esasen doğa üstü karışık varlıkları ifade etmek için kullanılmaktadır¹. İnsanoğlunun gündelik yaşamına doğrudan etki ettiği düşünülen karışık varlıklar, Hitit Dönemi tasvir eserlerinde ve yazılı belgelerinde oldukça detaylı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan Yazılıkaya B Odası girişindeki aslan demonları bu zengin veriler içinde dönemin öbür dünya anlayışına ışık tutan ayrıntılar sunması açısından önem taşımaktadır.

2. YAZILIKAYA B ODASI

Hitit toplumunun dinsel inanışları hakkında Yazılıkaya açık hava tapınağı oldukça önemli veriler sunmaktadır. Yazılıkaya, Boğazköy'ün yaklaşık 2 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır². Hitit kültürünün tanınmasında büyük rolü olan Yazılıkaya açık hava tapınağı ilk kez 1834 yılında Charles Texier tarafından keşfedilmiştir³. Hititlerin öbür dünya inanışları hakkında önemli bilgiler sunan Yazılıkaya açık hava tapınağında batıdaki büyük oda A odasını, doğudaki küçük oda ise

¹ Black, Green, 1992: 63

² Darga, 1992: 154

³ Seeher, 2002: 442

B odası olarak isimlendirilmiştir⁴. Yazılıkaya A odasında betimlenen tüm tanrıların ve tanrıçaların uzun bir tören alayında arka arkaya betimlenmiş oldukları görülmektedir. Ana sahnesinde Fırtına Tanrısı, eşi Güneş Tanrıçası ve çocuklarının karşılaşması sahnesi tasvir edilmiştir. Burada betimlenen tanrı ve tanrıça dizilerinin İmparatorluk Dönemi baş tanrıları olan bu iki tanrının maiyetini oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bilim adamlarının bir görüşüne göre, Yazılıkaya “Yeni yıl şenliklerinin evi” olarak tanımlanmaktadır. Bu öneri, Hitit kültü metinlerinde tüm tanrıların yeni yıl ve ilkbahar törenlerinde Fırtına Tanrısı’nın evinde toplandığı anlatımından yola çıkılarak desteklenmektedir⁵.

Yazılıkaya’nın doğu odası olan B odasına ise Hititlerin kaya tapınağını kullandıkları dönemde bir geçit durumuna sokulan kaya aralığından girilmektedir. Taş basamaklı hafif bir rampa şeklinde olan batı girişini iki yanda bulunan aslan başlı, insan gövdeli, kanatlı, pençeleri açık ve yukarı kalkmış olan çıplak ayaklı karşılıklı iki demon korumaktadır. Yazılıkaya B odasının girişini koruyan karşılıklı yüksek kabartma olarak betimlenmiş bu demonların yüksekliği 1 m’dir. Bu giriş 10 m. uzunluğunda olmakla birlikte kaya duvarlarında yağ kandillerinin konulması için yapılan iki küçük niş dikkat çekmektedir. Hititlerin ölü kültü ile ilgili yazıtlarında küçük nişlerin içine yağ lambalarının ve adakların yerleştirildiğinden bahsedilmektedir. Yazılıkaya B odasında dört büyük kabartma görülmektedir. Yazılıkaya batı duvarında kuzeye dönük olarak ellerinde ucu kıvrık orak biçimli silahları ile betimlenmiş olan koşan on iki tanrı kabartması yer almaktadır. Yazılıkaya B odasında betimlenen insan hayvan karışımı varlıkların kanat işlenişi ve koşan tanrı tasvirleri Hurri etkili kültür ve sanat anlayışını göstermesi bakımından önem taşımaktadır⁶.

Yazılıkaya B odasında doğu kaya yüzünde iki büyük kabartma dikkat çekmektedir. Bunlardan birisini kuzeye bakan odanın tabanına saplanmış kılıç ve üstündeki tanrı başı, diğerini bu kaya duvarının güney tarafında betimlenmiş olan Tanrı Sarrumma ve kral oluşturmaktadır. Kabartma üzerinde betimlenen kralın IV. Tuthaliya olduğu kartuşta yazan ismi kanıtlamakla birlikte koruyucu tanrı Sarrumma’nın kralın omuzuna kolunu atarken betimlendiği ve kralın bileklerinden tutarken tasvir edildiği görülmektedir⁷. Yazılıkaya B odasının kralın ölü kültü için yapılmış bir ölü tapınağı olma olasılığı üzerinde durulmaktadır. Burada yeraltı dünyasının tanrısı Nergal olduğu düşünülen tanrı tasviri dikkat çekmektedir. Söz konusu yeraltı tanrısı, Otten tarafından bir ritüelle açıklanmaktadır. Kabartma, yatan iki aslanın betimlendiği sapının en üst kısmına bir tanrı başı tasviri yerleştirilmiş, yere batmış şekilde gösterilen bir kılıç tasvirinden oluşmaktadır. Hitit dini metinlerine göre buradaki amacın “arınma, kandan ve kötülüklerden arınma” olduğu düşünülmektedir. Hitit toplumlarının inanışına göre, yeraltı dünyasına açılan bu yolda, arınmanın sadece kılıç ve tanrının önderliğinde belli bir kefaretle ödenerek kazanıldığı düşüncesi yaygındır⁸.

Otten tarafından yayınlanan bir Hitit yazıtında IV. Tuthaliya’nın ölümünden sonra kendisinden sonra gelen oğlu kral Suppiluliuma tarafından bir heykelinin yaptırılıp tapınağa dikildiği ve böylece ruhunun teskin olduğu ifadesi üzerinde durulmaktadır. Nitekim, Yekbaz köyünde dikdörtgen bazalt bir levha üzerinde duran bir

⁴ Darga, 1992: 154

⁵ Seeher, 2002: 442

⁶ Darga, 1992: 164

⁷ Seeher, 2011: 159

⁸ Darga, 1992: 171

çift ayak tasviri ortaya çıkartılmıştır. Bu bazalt levhanın Yazılıkaya B odasındaki kaideye uygun olması burada devasa bir heykelin varlığına işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Bu noktadan yola çıkılarak Yazılıkaya B odasının IV. Tuthaliya'nın ölü kültü için yapılmış bir ölü tapınağı olduğu şeklindeki görüş ağır basmaktadır. Yazılıkaya B odasına bağlı bir birim olduğu düşünülen C odasında açığa çıkartılan taş kaide etrafındaki çeşitli hayvan kemiklerinden, buranın ölü kültünü oluşturan hayvan yakma ritüellerinin gerçekleştirildiği bir kült yeri olduğu fikrini akla getirmektedir⁹.

Hitit İmparatorluk Çağı'nda Yazılıkaya B odasının taş basamaklı rampa girişinin iki yanında betimlenen iki aslan adam tasvirinden sağda bulunan ve sol tarafa dönük olarak betimlenen aslan adamın başının profilden, vücudunun cepheden, belden alt kısmının ise profilden tasvir edildiği görülmektedir (Levha 1). Demonun başının aslan, vücudunun ise tamamen insan şeklinde tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Baş detaylarında, tek kulağı, büyük burnu, tek gözü ve açık ağzı üst ve alt çenedeki dişleriyle birlikte net olarak izlenebilmektedir. Aslan adamın dirsekten itibaren yukarı bükerek kaldırdığı kollarında, ellerinin aşağı doğru bakarken betimlendiği anlaşılmaktadır. Her iki elin parmaklarının başparmak hariç birbirine bitişik olarak betimlenmiş olduğu görülmektedir. Aslan adamın yüz detaylarında burnu üzerinde bir çizgi tasvir edilmiştir. Aynı zamanda gözünün altından kulağının altına kadar inen eğri bir çizgi betimlenmiş olmakla birlikte kulağının altından çenenin altına kadar inen iki sıra halinde işlenmiş olan çizgiler dikkat çekmektedir.

Yazılıkaya B odası girişinin sol tarafında betimlenmiş aslan adamın gövdesi üzerindeki dikey çizgilerin ucu iki yanda içe doğru kıvrık olarak tasvir edildiği görülmektedir (Levha 2). Kısa etekli olarak betimlenen aslan adamın belinde tek sıra band halinde betimlenen bir kemer dikkat çekmekte ve belindeki kemerden itibaren eteğinin ortasından aşağı kuşak şeklinde bir nesnenin sarktığı anlaşılmaktadır. Aslan adamın adım atma ozisyonundaki her iki bacağı üzerinde diz kapakları belirgin olarak işlenmiştir. Çıplak ayakları bir zemin çizgisine basan aslan adamın sağ kanadının aşağı doğru sarkmış olduğu, sol kanadının ise yukarda ve kanatlarının dikey çizgilerle işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu tasvir sanatında Hitit toplumlarının dinsel inanışları hakkında önemli veriler sunan diğer buluntular arasında İmamkulu ve Eflatun Pınar kaya anıtları gelmektedir. Kayseri yakınlarındaki İmamkulu kaya anıtı üzerinde birer tanrıyı ayaklarından tutarken betimlenen aslan adam tasvirleri dikkat çekmektedir. Anadolu'nun önemli anıtlarından biri olan Eflatun Pınar kaya anıtında ise üstteki kanatlı güneş kursunu desteklerken betimlenen iki aslan adam tasviri dikkat çekmektedir¹⁰. Anadolu tasvir sanatında Mezopotamya kökenli mühürler üzerinde de aslan adam tasvirlerini görmek mümkündür¹¹.

Anadolu dışındaki farklı kültürlerde de aslan adam tasvirlerine rastlamak mümkündür. Mezopotamya tasvir sanatında insan bedenine ve aslan başına sahip figür, özellikle Yeni Asur ve Yeni Babil Döneminde "ugallu" yani büyük hava yaratığı şeklinde tanımlanmaktadır¹². "Aslan demonu" olarak tanımlanan figürlerin kötü

⁹ Darga, 1992: 169

¹⁰ Erkanal, 1980: 289

¹¹ Özgüç, 1965: 30

¹² Black ve Green, 1992: 119-121

demonlar ve hastalıklara karşı koruyucu bir özelliği olduğu düşünülmektedir¹³. Mezopotamya'da Asur tasvir sanatında aslan demonunun çıplak olarak betimlenmiş olduğu anlaşılmalı birlikte Eski Babil mühürleri üzerinde ise nadiren de olsa kısa kıvrık kuyruklu olarak betimlendiğini gösteren örnekler dikkat çekmektedir. Bazı Mezopotamya kökenli olmayan tasvirlerde bir Eski Asur mührü hariç, aslan adamın kanatlı olarak betimlendiği görülmektedir. Mezopotamya orjinli olmayan aslan adamların insan ayaklı ve genellikle de küçük ve yuvarlak dik kulaklı olarak tasvir edildikleri anlaşılmaktadır¹⁴.

Eskiçağ toplumlarında öteki dünya inancı ile ilgili bilgilerin şaşırtıcı biçimde benzer özellikler göstermesi toplumların evrensel bir yaratılış ve evren bilincine sahip olduklarını göstermesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu etkileşimin sebebinin birbirine yakın coğrafi merkezler arasında kurulan sosyo-kültürel ilişkiler sonucu ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Hitit inancına göre ölen kişilerin ruhlarının yeraltı dünyasına gittiği düşünülmektedir¹⁵. Buna rağmen kendilerinden sürekli korkulan ölü ruhlarının birtakım yollarla insanların dünyasına girdikleri düşünülmektedir¹⁶. Hititlerde evren tanımını ile ilgili bilgiler Sümer-Babil etkili Hurri kökenli mitoslardan gelmektedir¹⁷.

Hitit metinlerinde geçen evren tanımında yerin üç katmana ayrıldığı ifade edilmektedir. Hitit inancına göre; Yeryüzü olarak bilinen birinci katmanın Yukarı Yer olduğu ve burasının insan, hayvan ve bitkilerin bulunduğu Göksel tanrıların ve Güneş tanrıçasının egemenliği altında bulunan bir yer olduğu düşünülmektedir. İkinci katman ise yeraltı sularının bulunduğu Orta Yer olarak adlandırılan ve Ea'nın egemenliği altında bulunan yer olarak bilinmekle birlikte bu alanın nehir, göl ve denizleri kapsadığı düşünülmektedir. Üçüncü katman ise yeraltı dünyası olarak tanımlanır ve yeraltı tanrıların bulunduğu, insanların öldükten sonra yaşamlarını sürdürdüğü yer olarak bilinmektedir¹⁸. Hitit toplumlarının inancına göre öbür dünyanın oturulan yerin altında olduğu fikri yaygındır. Hitit inancına göre yeraltı dünyasının girişlerinin yapay çukurlarla ve doğal deliklerle sağlandığı düşünülmektedir. Çeşitli kaynakların, göllerin ve pınarların öbür dünya ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Hitit inancına göre bir mağara ya da bir kaynak sayesinde Nerik Hava tanrısının öbür dünyaya indiği ve tekrar yukarıya çıktığı belirtilmektedir. Hitit toplumlarında yapay çukurlar aracılığı ile yalvarma rahibinin yeraltı dünyasının iktidar sahipleri ile temasa geçtiği düşünülmektedir¹⁹.

Hitit evren tanımına benzer bir tanımın Mezopotamya kültüründe de geçtiği görülmektedir. Mezopotamya kozmonojisinde yeryüzünün üç aşamadan oluştuğu düşünülmektedir. Mezopotamya inancına göre insanların, hayvanların ve bitkilerin bulunduğu dünya en üst tabakayı meydana getirmektedir. Temel su bölgesinin

¹³ Black ve Green, 1992: 121

¹⁴ Green, 1986: 149

¹⁵ Ünal, 1980: 166

¹⁶ Ünal, 1980: 167

¹⁷ Şenyurt, 1997: 17-18

¹⁸ Şenyurt, 1997: 18

¹⁹ Haas, 1994: 127

bulunduğu yer ise orta dünya olarak tanımlanmaktadır. Burada tanrı Enki'nin hüküm sürdüğü düşünülmele birlikte yeryüzü içindeki dünya ise alt dünya olarak tanımlanmaktadır²⁰. Sümerler ve Babillerde olduğu gibi Hititlerin de yeraltı dünyasını "karanlık yer" olarak tanımladıkları bilinmektedir. Hititlerin karanlık yer olarak tanımladıkları yeraltı dünyasının ürkütücü olduğuna, Güneş Tanrıçasının akşam olunca yeraltı dünyasına indiğine inanılmaktadır. Mezopotamya'da ölü ruhlarının Ilurugu (Sümerce) ve Hubur (Akadca) olarak tanımlanan özel bir nehir üzerinden bir kayıkçının kullandığı kayık ile öbür dünyaya gidilebildiği şeklinde bir düşünce hakimdir. Mezopotamya'nın aksine, Hitit dinsel inanışında bu şekilde bir özel nehir anlayışı bulunmamaktadır. Mezopotamya kökenli mitoslarda yeraltı dünyasının merkezinde Ereşkigal'in sarayının bulunduğu belirtilmektedir. Burada yedi adet duvarla çevrili olan sarayda hastalık veren demonların bekçilik yaptığı anlaşılmaktadır. Hitit inanışına göre ölü ruhunun yeraltı dünyasına geçişinin kolay olmadığı düşünülmektedir²¹. Yazılı belgelere göre; yeraltı dünyasında, yeraltı tanrılarının, hastalık ve kötülük getirici demonların ve ölen insanların ruhlarının yaşadığına dair bir inanış söz konusudur²².

3. SONUÇ

Sonuç olarak Yazılıkaya B odasında betimlenen aslan demonlarının yeraltı dünyası ile ilgili karışık varlıklar olarak ölümlerin öbür dünyaya ya da yeraltı dünyasına ruhlarının geçişini sağlayan bekçiler olarak bir işlevi olduğu düşünülmektedir. Hitit inancında yapay çukur ya da doğal deliklerin alt dünyanın girişleri oldukları yönündeki bilgiler gözönüne alındığında Yazılıkaya B Odasındaki doğal kayaya işlenmiş aslan adam kabartmalarının girişin ya da geçitin sağında ve solunda karşılıklı olarak betimlenmesi bu amacın somut bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Nitekim Hitit metinlerinde yeraltı dünyası ile ilişkili olduğu anlaşılan ve "öbür dünyanın yargıçları"²³ olarak tanımlanan on iki tanrının Yazılıkaya'da betimlenmesi ve Yazılıkaya'daki kabartmalarda Yeraltı dünyası tanrısı Nergal tasvirinin olması bu görüşü desteklemesi açısından önem taşımaktadır. Diğer taraftan, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın sembolünün aslan olduğu dikkate alındığında, Hitit inanışına göre Güneş Tanrıçasının gün batımında yeraltı dünyasına indiğinden yola çıkılarak Yazılıkaya B odası girişinde betimlenen aslan demonlarının Güneş Tanrıçası ile ilişkili doğaüstü varlıklar olarak bir işlevi olduğu düşünülmektedir.

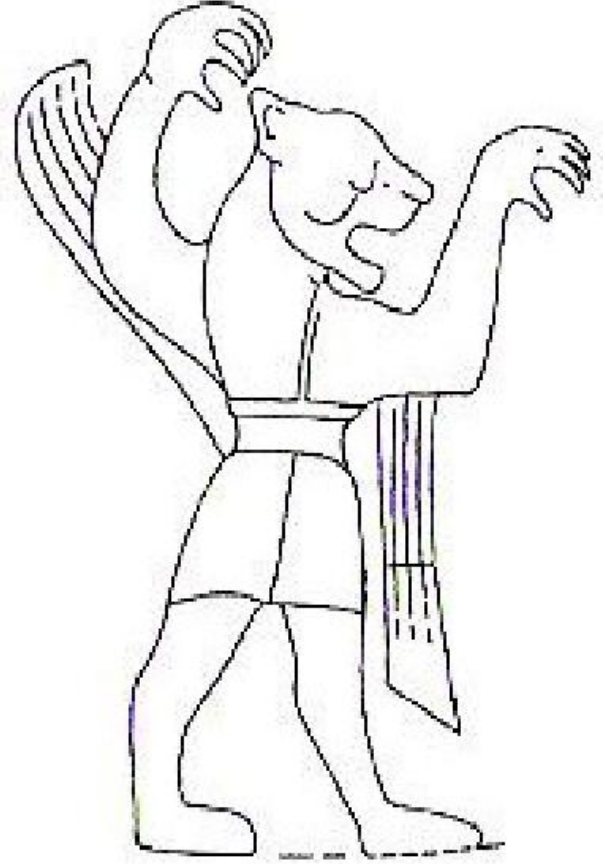
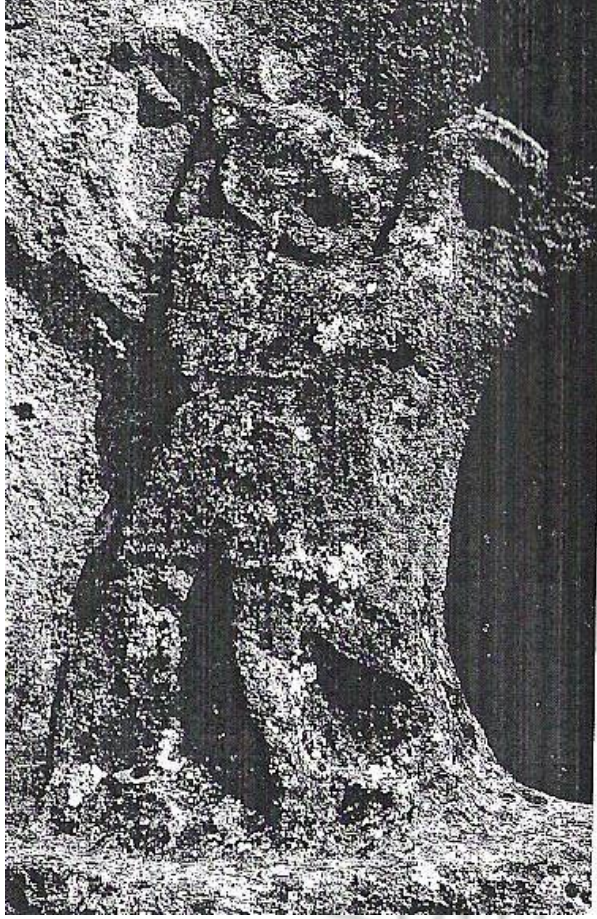
²⁰ Haas, 1994: 127

²¹ Şenyurt, 1997: 18

²² Şenyurt, 1997: 19

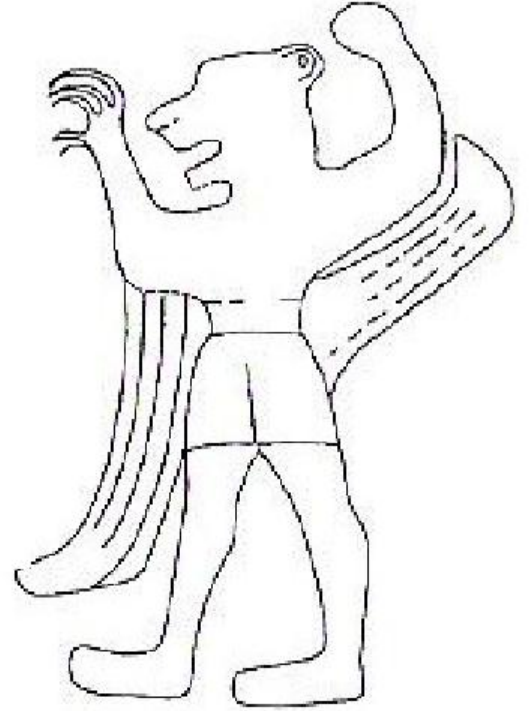
²³ Şenyurt, 1997: 19

LEVHA 1

Yazılıkaya B Odası girişinin sağ tarafında betimlenmiş olan aslan adam
(Seeher, 2011: fig. 103, no: 68.)

LEVHA 2

Yazılıkaya B Odası girişinin sol tarafında betimlenmiş olan aslan adam
(Seeher, 2011: fig. 101, no: 67.)

4. KAYNAKÇA

BLACK, J. ve GREEN, A. (1992) **Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia**, British Museum Press.

DARGA, A. M. (1992) **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 56, İstanbul.

ERKANAL, A. (1980) **Eflatun Pınar Anıtı, Bedrettin Cömert'e Armağan**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı, Ankara, 1980, s. 287-301.

GREEN, A. (1986) "The Lion Demon In The Art Of Mesopotamia And Neighbouring Regions", **Baghdader Mitteilungen**, Band 17.

HAAS, V. (1994) **Geschichte Der Hethitischen Religion, Handbuch Der Orientalistik**, Leiden, New York, E.J. Brill.

ÖZGÜÇ, N. (1965) **Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu- The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe**, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V: Seri, s. 22, Ankara.

SEEHER, J. (2002) "İmparatorluk Panteonuna Bakış", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk/Die Hethiter und ihr Reich: das volk der 1000 götter: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002**, Bonn Stuttgart; Konrad Theiss.

SEEHER, J. (2011) **Gods Carved in Stone, The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya**, Ege Yayınları, İstanbul.

ŞENYURT, S.Y. (1997) "Hititler Dönemi'nde Öbür Dünya Anlayışı", **Bilim ve Ütopya**, sayı: 36, s. 16-19.

ÜNAL, A. (1980) "Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler", **Anadolu XIX, 1975-1976**, s. 165-174, Ankara.